

БИОЕТИКАТА: МОСТ КОН ИДНИНАТА

1. ЕТИКАТА НЕ Е ДОВОЛНА

Денешниот свет е драстично променет од пред само 50-тина години. Во еден животен век, поединецот роден пред 50-тина години, доживеа светот да му се промени фундаментално пред неговите очи. Тоа е нешто што не беше случај во ниту едно доба во човековата историја. Според педантните статистичари, во последните 50 години светот се има сменето повеќе отколку за последните неколку века.

Овој драматичен раст во животот на поединецот донесе и нови предизвици во етичка смисла. Тие проблеми се од двојна природа, или се резултат на две нешта:

1. Распад на стариот вредносен систем (појава на индивидуализмот, распаѓање на религиозниот вредносен светоглед, природните науки и нивните сознанија)
2. Нови проблеми на кои старите етички решенија се неприменливи (загадување, нуклеарно оружје, глобално затоплување, тероризам, еутаназија, абортус, сурогат мајчинство, трансплантација, ГМО, human enhancement, ДНК-интервенции – gene editing...)

Затоа денеска етиката открива нови хоризонти за да се соочи со новите предизвици. Во оваа смисла, пред да видиме каде цели новата етика, и со тоа да видиме како таа се однесува на здравјето и здравството, да го свртиме вниманието на два општи пристапи во одлучувањето во етиката воопшто. Едната ја нарекуваме ДЕОНТОЛОШКА, другата КОНСЕКВЕНЦИОНАЛИСТИЧКА.

Имено, долго време етиката се интересирала исклучиво за вредностите *per se*, т.е. оценката дали нешто е морално или неморално, добро или зло, почивало врз тоа дали тоа во себе содржи вредност, дали е вредно или не. Интристичната,

внатрешната вредност на нештата била мера за нивната моралност или неморалност (да се лаже е лошо по себе, т.е. да се говори вистината е добро по себе, затоа да се говори вистината е морално).

Но, животот не е така едноставен како проскрипциите на моралната, етичката теорија која бара да се почитува секогаш она што е вредно по себе. Животот е динамичен, сложен и сурово комплициран, па едноставните рецепти на деонтолошката етика понекогаш не успеваат. Затоа, етиката од почетокот на 18-19 век, ја менува својата парадигма, па веќе не се толку важни вредностите во просудување на некое однесување, туку последиците од однесувањето. И така, се роди консеквенционалистичката етика. Современата етика вели дека она што е важно, т.е. она врз основа на што нешто се оценува како добро или зло, не се намерите, т.е. вредностите содржани во нашите намери, ами последиците од нашето дејствување. Ако последиците се добри за што поголем број на луѓе, тие се добри, ако не, тогаш тие се лоши!

Ваквиот консеквенционалистички пристап во етиката, роди и многу практични етики. Етиката стана алатка за решавање на практични проблеми во разни области на човековото дејствување. Од етиката се бара се поголема свртеност кон актуелните прашања на општеството, сè повеќе интердисциплинарно да се протегне во многу подрачја на човечката дејност. Радикално изменетата ситуација во современиот свет на науката и технологијата на „виделина“ ги постави прашањата за моралните проблеми во конкретни подрачја на дејствување, особено во оние кои се поврзани со развојот на науката и техниката, како и со проблематиката на современото постиндустриско општество. Се случи разграничување на бројни подрачја на дејствување на применети етики од 60-тите и 70-тите години на минатиот век па до денес, а кое разграничување понуди зголемен интерес за различни видови на применети етики.

Практичката или применетата етика подразбира мултилатерален и дијалогски пристап, како и плуралистички хоризонт во справувањето со проблемите. Тоа

говори дека темите и поделбите на применетата, т.е. практичката етика во посебни подрачја не се еднозначно определени меѓу современите етичари. Начелно, оваа етика е насочена кон она подрачје на човечкото дејствување во кое се појавуваат нови морални прашања или нови поставки на старите морални прашања. При ова нејзините теми, од една страна, се добиваат од големите подрачја на општественото дејствување, додека, од друга страна, некои се подрачја кои во традиционалната етика биле помалку или повеќе ограничен предмет на етичката рефлексija. Едновремено, дисциплинарните граници, кои ги раздвојуваат овие подрачја, не се цврсти, ниту, пак, за нив постои некаква општа согласност меѓу етичарите. Тоа дава за право да се апострофира фактот дека многубројните подрачја со кои се занимава оваа етика во современата етичка литература различно се граничат, разликуваат и групираат. Согласно основното тематско подрачје, различните форми на практичка, т.е. применета етика можеме да ги сведеме на:

1. Дисциплини кои се занимаваат со **природата** - еколошка етика;
2. Дисциплини кои се занимаваат со **животот** - биоетика, медицинска етика и етика на морален однос спрема животните;
3. Дисциплини кои се занимаваат со **општествената (ко)одговорност** - деловна етика, генетика, етика на медиумите, педагошка етика, психолошка етика, етика на техниката и етика на науката;
4. Дисциплини кои се занимаваат со **правдата** - феминистичка етика (етиката и половата разлика), политичка етика, правничка етика, социјална етика и економска етика.

2. ОПРЕДЕЛБА НА БИОЕТИКАТА

Поимот „биоетика“ потекнува од два старогрчки поима, „bios“ - живот и „ethos“ - моралност, етика, морал, што во буквално значење ја означува етиката на животот, моралното размислување и вреднување на животот и на сè што се однесува на животот. Се работи за една интердисциплинарна област на

истражување и експертиза за одговорноста на човекот во заштитата на животот, на животните форми и на здравјето. Но и повеќе од тоа! Согласно нејзината „официјална дефиниција“ биоетиката претставува: „...систематско проучување на моралните димензии – вклучувајќи ги моралните погледи, одлуки, однесувања и дејствувања – внатре животните науки и здравствената грижа, која притоа служи како различност од етичките методологии во една интердисциплинирана на средина“, односно „биоетиката (...) е разбрана како интердисциплинирана наука базирана на преживување, која првенствено бара градење мостови помеѓу духовните и природните науки...“

Во современиот научен и технолошки обележан капиталистички свет на слободен пазар овој поим се создаде на почетокот на 70-тите години во САД, првенствено благодарјќи на модерниот развој на генетските технологии и молекуларната биологија. Силниот развој на медицината, биолошките истражувања, генетиката, со своите различни откритија овозможија невидени проникнувања во дотогаш непознатите сфери на човековото тело, на човековата суштина и генетска структура. Модерните ген-технологии, првично втемелени и развивани во настојувањето да се овозможат нови перспективи во темелните научни истражувања, но и да се подобри наследната супстанца на луѓето, животните и растенијата заради подобар животен квалитет, во меѓувреме отворија значајни дилеми и стравови пред можностите на нивната злоупотреба или непредвидливи штети. Веќе во доцните 70-ти години на истиот век, преку генетскиот инженеринг и биотехнолошкиот напредок, се случи и комерцијализација на науката во биологијата. Истата резултираше со нарушување на моралниот кредибилитет на науките и научниците.

Со „раѓањето на биоетиката“ се побара „сериозност на луѓето пред големите прашања на нашите природни основи“. Истата се стави во служба „да ги насочува луѓето кон создавање и водење чист и добар живот, да ги поттикнува на ангажман во унапредувањето на виталната основа на човечкото постоење“. Се покренала

голема академска расправа, бројни истражувања, анализи, препораки на полето на биоетиката. Заради чувствителноста на прашањата и одговорностите во конкретните случаи неретко се основаат и етички, т.е. биоетички комитети, поедини национални лекарски друштва донесуваат свои кодекси... И УНЕСКО ја донесе својата **Универзална декларација за биоетика и човекови права**, а некои држави имаат и законски одредби за биоетика.

Така, настапи „времето на биоетиката“, тоа ново време во кое се бара поголема сериозност и одговорност во постапување на човекот. Најпрво, на американско тло, истото го најави книгата „Биоетиката – мост кон иднината“ на Ренселар ван Потер од 1971 година. Во Европа истражувањата се фундирани, пред сè, на ставовите на Фриц Јар, чија биоетичка размисла ја откри и претстави Ханс Мартин Сас.

Согласно истото, поаѓајќи од биоцентричниот концепт на моралноста, што значи откажувајќи се од антропоцентричката парадигма, која преовладуваше во речиси сите модерни западни етики, биоетиката е вид на применета, практичка етика, општа етика, применета на подрачјето на животот. Истата за предмет на содржинското и критичкото истражување го зема животот под етичко-моралниот видик, но не само човечкиот живот во потесна смисла (кој стои во средиштето на интересот на медицинската етика), туку животот на сите организми во природата и вкупниот живот како целина, односно Земјата како еден супер-организам. Токму затоа биоетиката и нè тера да ги осознаеме најважните прашања на практичната етика во областа на биологијата и човечкиот живот. Нејзината задача во полето на биологијата и сродните науки, биогенетските истражувања и примената на различни технологии се состои првенствено од согледување на можните, далекусежни и непроценливи опасности, од една страна, за животот во целина. Но, од друга страна, за слободата и достоинството на човекот. Таа задача, Ханс Јонас, укажувајќи на „суетниот сон на homo faber-от, кој е содржан во паролата дека човекот сака во свои раце да ја земе својата сопствена еволуција, со цел не само да го одржи видот во неговиот интегритет, туку и да го подобри и измени по сопствен

план“, ја изрекува во прашањата кои се од голема важност за биоетиката: „Дали ние имаме право на тоа, дали сме ние квалификувани за оваа создателска улога? Тоа е она најсериозното прашање кое може да му се постави на човекот кој одненадеж доби една таква судбоносна моќ, па дури и да експериментира со идните човечки суштества“.

Зависно од темелниот пристап во разгледувањето на биоетичките прашања во современиот свет, можни се три сфаќања на биоетиката:

1. Во поширока смисла; освен како наука за животот и здравјето, биоетиката го опфаќа и проучувањето прашања за човековата околина. Се протега на целокупното подрачје на животот на сите науки и професии, кои непосредно или посредно го дофаќаат животот;
2. Во потесна смисла; биоетиката е поистоветена со медицинската етика. Таа е научност за моралноста на човечките зафати во физичкиот свет, неговата структура и неговите функции. Според ова сфаќање, од биоетиката е исклучено дури и подрачјето на душевното здравје, а кое, според класичната дефиниција, припаѓа на подрачјето на медицинската етика;
3. Во општо прифатено значење; тоа е денешното најкористено значење на биоетиката, според кое, таа е содржинско проучување на човечкото дејствување на подрачјето на науката за животот и грижата за здравјето под светлото на моралните вредности и начела. Во ова значење биоетиката е поимно поширока од медицинската етика. Освен квалитетите на животот, раѓањето, здравјето, болеста, смртта и човечките односи на тоа подрачје, таа го опфаќа и подрачјето на истражување на животот, како и неговото правно и општествено нормирање. Во оваа трета смисла од биоетиката понекогаш е исклучено прашањето за човековата околина.

3. БИОЕТИЧКИ ПРОБЛЕМИ ВО ЗДРАВСТВОТО

Сето ова укажува дека биоетичките истражувања и норми се однесуваат на многу области, т.е. на проблемот пред раѓањето и прашањата поврзани со ембрионот и фетусот, но и на абортусот; на проблемот на репродукцијата и прашањата со популацијата, асистираниот репродукција, заменското мајчинство, пренаталниот скрининг, изборот на полот и клонирањето; потоа на проблемите поврзани со новата генетика и прашањата за генската терапија, мапирањето на човечкиот геном, креирањето и патентирањето на новите форми на живо(т), но и можноста од развивање на нова форма на евгеника; па проблемот на животот и смртта и прашањата кои се однесуваат на медицинските причини за крај на животот, мозочната смрт, светоста на животот, доброволната евтаназија, самоубиството и потпомогнатото убиство; но и проблемот со донирање на органи и трансплантација на истите, ксенотрансплантацијата и специзмот. Секако, тука се и проблемот со експериментирање со човечки субјекти, клиничките истражувања и јавното добро, експериментирањето со животни, нивната еднаквост и обврските кон животните, етичките прашања кои се поврзани со здравствената заштита: доверливоста, давањето согласност и автономијата на пациентот. Сосема на крај, но и не помалку важни, се и дилемите во однос на формирањето на етичките комитети и етичките консултанти. Едновремено тука се и проблемите и прашањата во однос на заштитата на природата, еколошката етика...

Оттука проблемите и истражувањата на биоетиката можеме да ги генерализираме како „концентрација на истата врз односот на трите големи животни категории: **Живот, Природа и Личност.**

Животот е начин на постоење на нашата планета и на нејзините жители, од најмали до најразвиени... Сите тие се блиски во вредносна смисла. Секое живо суштество е единствено постоење за себе, а сите заедно ја градат целината на нашиот жив свет. Без потреба ниту едно од нив, ниту сите заедно не треба да бидат загрозувани, деградирани или уништени.

Природата е единствена основа на животот на Земјата. Во неа се насобрани сите елементи на постоењето и сите сили на творештвото на Земјата... Природата ги дава условите за опстанок на животот на нашата планета. Таа е извор на сите животни ресурси. Но и самата природа е форма на животот како целина и карактеристика. На неа може да се гледа како на едно живо суштество со потенцијали, сила, енергија и со дострели. Природата не може да биде искористувана над нејзините капацитети, ниту да биде уништувана, дел по дел или во целост, затоа што со тоа се загрозува квалитетот на животот и неговото постоење воопшто. Природата мора да се чува како наша голема Мајка.

Личноста е највисок дострел на развитокот на животот на Земјата. Човекот е развиено биолошко суштество, истовремено и социјално, психичко и етичко. Со овие димензии, тој, незаобиколиво е одговорен субјект на дејствувањето. Тој не може само да живее и да зема, туку мора и да мисли, добро да планира, да се грижи, да внимава и да дава...“ Во биоетиката овие три ентитета се поврзани во едно нераскинливо единство, а во етичката димензија на ангажманот на луѓето нужно се инсистира на нивна заштита и унапредување. Со тоа „биоетиката стана основа за универзализација на современата етика, како нејзин стремеж кон сеопфатност, кон она што е единствено и вредно за сиот човечки род. Таа се гради како единствен вредносен систем со исти морални норми за сите луѓе на светот. Биоетиката е интернационална дисциплина и практика која ги поврзува сите луѓе во морална заедница, им укажува на основата на постоењето и од нив бара заедничка акција за чување и унапредување на животот“. Оттука, сосема е оправдано кога се тврди дека многу блиску во иднината секоја форма на етика ќе биде или мора да биде или ќе заврши во биоетиката како таква, бидејќи вредноста на животот, неговата светост е пред сè.

Кога биоетиката фрла светло исклучиво на здравјето и здравството, мора да ги споменеме следниве принципи и правила:

Постојат четири клучни **принципи** во биоетиката:

1. Автономија: што е почитување на правото на лицето да носи сопствени одлуки.
2. Бенефит/Благодет: Да носиме бенефит, да се однесуваме достоинствено кон луѓето.
3. Немалициозност (Non-maleficence): Не нанесувајте штета на луѓето.
4. Правда: Да се однесуваме правично кон луѓето.

Четириете **етички правила** опфаќаат следново:

1. Верацитет-Вистинитост (Veracity) - кажување на вистината, почитување на автономијата и информирана согласност (Informed Consent).
2. Приватност - тоа е право на лицето да остане приватно, тајно и да не се откриваат информации.
3. Доверливост - ова е споделување приватни информации само на оние со „потреба да се знае.“
4. Верност - е одржување на должноста да се грижи за сите и доследно, без оглед кои се тие или што може да сториле.

4. Е-ЗДРАВСТВО И БИОЕТИКА

Терминот е-здравство е релативно нов. Во литературата е влезен на прагот на новиот милениум, со кој треба да се постави една сеопфатна рамка под која ќе биде опфатено сè што е поврзано со здравството и информатичките технологии. Значи, тука влегуваат голем дел од претходно користените термини и области, како „интернет медицина“, „електронско здравство“, „телездравство“ „телемедицина“ или „mHealth“ (мобилено здравство) „Virtual Health Care“ и др.

Една можна одредба на поимот е-здравство би била: е-здравство е нова област која опфаќа медицинска информатика, јавно здравство и бизнис, а се однесува на здравствените услуги и информациите, кои се пренесуваат или подобруваат преку интернет и информатичките технологии. Значи, во најширока смисла, терминот

реферира не само на евидентниот технолошки и информатички развој, туку и на своевидна состојба на умот, начин на мислење, однесување во областа на здравството, обврска за поинкаво мислење, вмрежување, глобално размислување, со цел подобрување на здравствените услуги локално, регионално и глобално, преку користење на информатичките технологии. Според *Светската здравствена организација*, „е-здравство е (cost-effective) исплатливо и безбедно користење на информатички и комуникациски технологии за поддршка на здравјето и областите поврзани со здравјето, вклучително и здравствени услуги, здравствен надзор, здравствена литература и здравствено образование, знаење и истражување.“

За да го приближиме поимот „Е-здравство“, треба да ги споменеме т.н. „десет Е“ на германскиот теоретичар Gunther Eysenbach, т.е. да споменеме дека во тоа „Е“ во поимот „Е-здравство“, има десет „Е“ или се состои од други десет „Е“:

1. **Efficiency** (ефикасност): што значи, зголемување на квалитетот на здравствена заштита, а намалување на трошоците (преку поефикасни дијагнози и избегнување двојно дијагностицирање или терапија, засилена комуникација и вклученост на пациентот и сл.).
2. **Enhancing quality of care** (подобрен квалитет) на негата (полесно добивање дијагноза, второ мислење, следење и осигурување на квалитетот, побрза и директна услуга и сл.).
3. **Evidence based** (медицина базирана на докази): е-здравството ја засилува оваа тенденција на медицина базирана на докази.
4. **Empowerment** (зголемување на моќта на пациентот) преку информатичките технологии се зголемува улогата, а со тоа и моќта на самиот пациент, медицината станува Patient-Centered, т.е. пациенто-центрична и се зголемуваат слободата на избор.

5. **Encouragement** of a new relationship between the patient and health professional (охрабрување на поинаков однос доктор-пациент), преку градење на вистинско партнерство, за носење вистински одлуки.
6. **Education** of physicians (образование на докторите), преку разни интернет и онлајн платформи, континуирано образование за сиот персонал, но и подобра здравствена култура на пациентите преку навремени информации, а со тоа и подобра превенција.
7. **Enabling** information exchange (овозможување на подобра размена на информации), подобрување на комуникацијата помеѓу сите засегнати/инволвирани страни во здравствениот систем
8. **Extending** the scope of health care (проширување на опсегот на здравствената нега), надвор од досегашните конвенционални граници и во буквална, географска смисла (можете да побарате мислење од друга клиника, надвор од вашето место на живеење), како и во концептуална (се менува целиот концепт, а со тоа и квалитет на здравствените услуги).
9. **Equity** (еднаквост, правичност) да се направи здравствената нега поправична е една од идеите на е-здравството. Но, оттука започнуваат и етичките дилеми – каков ќе биде пристапот до здравствени услуги на луѓето што немаат пристап до интернет и информатички технологии, кои немаат вештини и компетенции за користење на истите. Дигиталноста ја дели заедницата на урбана и рурална, на богата и сиромашна, млада и стара...
10. **Ethics** (етика) е-здравството вклучува сосема нови форми и релации помеѓу пациентот и докторот, го менува здравствениот систем суштински, воведува нови практики и со тоа поставува нови етички предизвици, покренува низа етички прашања, важни како за здравствените работници, така и за пациентите (информирана согласност, приватноста, прашања за еднаков пристап, правичност и сл.).

Етичките аспекти се комплексни и опфаќаат, така да се каже три етики, или три дисциплини, т.е. области од етиката како наука:

- **Социјална етика** (Социологија на здравје и болест): тука спаѓаат сите општествени импликации од болеста/здравјето и болниот. Односот на болниот кон самиот себе си и односот на околината кон болеста. Во оваа етика влегуваат прашања за тоа како се однесува болниот кон болеста, кон сопственото здравје (здравствена култура), како средината се однесува кон болеста и болниот (стигматизација, поддршка). Имено, болеста и здравјето, однесувањето на болниот и на средината се социјално и културно условени: какви ни се здравствените навики, каков е нашиот однос кон здравјето, но и кон болеста, кога се пријавуваме на лекар, како ја прифаќаме дијагнозата и сл. потоа како општеството и заедницата реагира на болеста, ближните, институциите и сл. Е-здравството го менува суштински токму овој однос. Според Зухман, барањето, наоѓањето и справувањето со медицинска нега, постојат пет фази: 1. Фаза на искусување (забележување) на симптомите; 2. Фаза на прифаќање на улогата на болен; 3. Фаза на барање здравствена помош и медицинска нега; 4. Фаза на зависен пациент и 5. Фаза на опоравување или рехабилитација. Сите овие фази е-здравството драматично ги менува и со тоа отвора низа етички, т.е. биоетички прашања.
- **Информатичка (компјутерска/инженерска) етика**: оваа етика ги опфаќа прашањата и етичките грижи кои произлегуваат од користењето на самата информатичка технологија, независно во кои цели: образовни, здравствени, социјални, забавни...Информатиката и информатичките технологии сами по себе драматично го менуваат светот и отвораат низа етички прашања. Многу често, информатичките технологии се развиваат толку брзо и непредвидливо, што легислативата не само што доцни, туку и воопшто не стигнува понекогаш да ги покрие. Тука се прашањата за тајноста на податоците (кој ги чува податоците, како ги користи, кој ќе има пристап,

ископување на податоци, злонамерна и комерцијална употреба на податоците), опсег на користење на информациите (кој има право да ги користи вашите информации и до каде), приватноста (можноста за анонимност, загарантираност на тајноста на дијагнозата и сл.), прашањата на авторските права на софтверските решенија (во случајов за медицинската нега), безбедност на системите (вируси), одговорноста при технички грешки и потфрлања, анонимност, хакерски напади и безбедност на системот и сл. Овие прашања се присутни во самата информатичка технологија како таква, а значително силно се отвораат при нејзината употреба во здравството, т.е. во Е-здравството, затоа што овде особено станува збор за чувствителни и доверливи информации.

- **Биоетика** (медицинска етика) – конечно, тука се етички прашања од областа на биоетиката кои задираат во медицината и без нејзината поврзаност со информатичките технологии. Тука се прашањата за односот кон здравјето и болеста, кон животот и смртта и со тоа кон такви суштински медицински и животни прашања, како прашањето на абортусот, еутаназијата и сл. Сите овие биоетички прашања добиваат сосема нова димензија во допир со информатичките технологии и во сферата на е-здравството. Дрastiчно се менува односот доктор-пациент, пациент-здравствен систем и здравствени услуги. Со информатичката технологија биоетичките консеквенции се менуваат квалитативно и квантитативно. Таа промена, во случајов е примарно во четири области: 1. Односот доктор-пациент, 2. Самите информатички платформи кои испорачуваат здравствена нега; 3. Употребата на технологиите и последиците за пациентот; 4. И поширокиот импакт за севкупната заедница.